دو فصل نامه علمی تخصصی مطالعات علوم حدیث
سال یازدهم/ شماره سیزدهم/ بهار و تابستان ۱۴۰۲

Bi-Quarterly Scientific Promotional Journal of studies of Hadith sciences
Year11/ No 13/Spring & Summer 2023

بررسی زندگی و آثار شاگردان حر عاملی در افغانستان

□ سید مهدی موسوی *

چکیده

فقیه محدث محمد بن حسن حر عاملی از مشهورترین محدثان شیعه و از فقیهان و عالمان بزرگ سده ی یازدهم هجری بوده است. وی افزون بر جایگاه والایی که در حدیث داشت، فردی رجالی، ادیب، شاعر، مورخ، متکلم چیره دستی نیز بود که در هر یک از موارد یاد شده تالیفات گران سنگی از خود بر جای گذاشته است، وی شاگردان برجسته ای از سراسر ممالک ایران و خراسان و لبنان و عراق داشته است. در میان آنان عده ای از طلاب افغانستانی به چشم می خورند که این مقاله با بازنگری منابع تراجم شیعه زندگی آنان و تالیفات آنها را بررسی کرده است. از میان آن دانشمندان می توان به محمد صالح هروی، محمد جعفر فراهی سبزواری، محمد رحیم بن محمد اخباری هروی، محمد حسن بن محمد صالح هروی، ابراهیم بن جعفر عاملی فراهی اشاره نمود.

واژگان کلیدی: شیخ حر عاملی، شیعه، افغانستان، شاگردان، هرات، فراه.

* دانشجوی کارشناسی ارشد علوم حدیث، جامعة المصطفی ﷺ العالمیة.

مقدمه

بررسی زندگی و آثار دانشمندان اسلامی علاوه بر آشنایی با آنان و تلاشی به نمـوّ تحقیقـات بنیـادی، زمینه ساز تقویت روش های تدریس و تبلیغ دینی و شـناخت بهتـر نسـبت بـه تـاریخ تشـیع مـی گـردد. جایگاه شیخ حر عاملی در ترویج و تبلیغ دین اسلام و مذهب تشیع و مکتب حـدیث و اثـر گـذاری وی در جامعه آن روز بسیار پر رنگ بوده است. با نگاهی به زندگی شاگردان او مـی تـوان ایـن تـاثیر را بیشـتر احساس کرد. علاوه بر این، مساله شیعیان افغانستان، هویت و جایگاه آنان از مسـائلی اسـت کـه کمتـر پژوهشی در جوامع علمی به آن پرداخته است. این مقاله در صدد آن است کـه بـا روش کتابخانـه ای بـه این سوال جواب دهد که شاگردان اهل افغانستان حر عاملی چه کسانی بوده اند و چه تالیفـاتی بـه جـای گذاشته اند.

۱- مفاهیم و کلیات

۱-۱- شاگرد

«شاگرد» آموزنده علم، هنر، صنعت نزد استاد *[داعی الاسلام، محمد علی، فرهنگ نظام، ج ۳، ۱۳۰۵، حیدرآباد دکن، ص ٤٥٨]* و معلم در مدرسه و یا مکتب و یا جایی برای تحصیل می باشد. *[تبریزی، محمد حسین، برهان قاطع، ج ۳، ۱۳۹۱، حیدرآباد هندوستان، ویراستار محمد معین]*

مؤلف فرهنگ نظام ذیل کلمه «شاگرد» نویسد:

«در عصر تیموری هندوستان مسلمانان هند که زبان آنها فارسی بـود لفـظ شـاگرد را مخفـف «شـاه گرد» «گرد شاه» فهمیده به یک دسته از نوکرهای خصوصی اطـراف شـاه شـاگرد پیشـه میگفتنـد. لـیکن تصور مذکور درست نیست زیرا شاگرد مرکب از: شاس؛ به معنی تربیـت و «گِـرد» محـرف کـرت اسـم مفعول بمعنی کرده شده که مجموع تربیت کرده شده اسـت». *[داعـی الاسـلام، محمـد علـی، فرهنـگ نظام، ج ۳، ۱۳۰۵، حیدرآباد دکن، ص ٤٦٣]*

در هر صورت در نـزد دانـش پژوهـان علـوم اسـلامی، تلمیـذ و مـتعلم آن شخصـی اسـت کـه در جستجو و تحقیق علوم اسلامی نزد استاد آن علم به آمـوختن مشـغول گـردد. معیـار هـای موجـود بـرای

تشخیص شاگردی یک شخص را می توان در چند مورد خلاصه کرد. اجازه روایت داشتن، اذعـان اسـتاد و یا شاگرد، اخبار تاریخ نگاران و یا افراد نزدیک به شخص مورد تحقیق با توجـه بـه عوامـل و همـاهنگی های عقلی مثل هم عصر و هم موطن بودن استاد و شاگرد و... عوامل تشخیص تلمذ یـک شـخص نـزد یک استاد می باشد.

۱-۲- حر عاملی

محمد بن حسن معروف به حر عاملی مشغری از محدثان برجسته در عصر صفوی مـی باشـد. وی در سال ۱۰۳۳ هجری قمری در روستا مَشغَری واقع در جبل عامـل از نـواحی لبنـان امـروزی بـه متولـد شد. نسب وی با ۳٦ واسطه به حربن یزید ریاحی یاور امام حسین (ع) در کربلا مـی رسـد. وی پـس از دوران کودکی و آموزش قرآن و مقدمات نزد پدر و جد مادری خود راهی «جبع» گشـت تـا از اسـاتید آن دیار مانند شیخ حسین ظهیری و شیخ زین الدین نواده شهید ثانی استفاده وافر را ببرد. سـپس بـه ایـران در عصر شاه عباس دوم (۱۰۵۲-۱۰۷۸) مهـاجرت نمـود. وی در مشـهد بـه منصـب شـیخ الاسـلامی و قاضی القضاتی نائل گشت. و در آن دیار به نشر احادیث و تربیـت شـاگردان پرداخـت. و در سـال ۱۱۰٤ درگذشت و در جوار ثامن الائمه امام رضا (ع) دفن گردید.

خانواده شیخ حر اهل فضیلت و علم بودند. جد مادری و پدر و عموی او از دانشـمندان بـزرگ دیـار خود بودند. وی از اساتید فراوانی استفاده کرده است اما آنچه در دسترس می باشد همان اسـت کـه خـود او در کتاب امل الآمل بیان نموده است. از اساتید برجسته او می توان به علامه محمدباقر مجلسـی، مـلا محسن فیض کاشانی، سید حسن حسینی عاملی و... اشاره کرد.

شیخ حر عاملی در دوران زندگی خود تالیفات و آثار ارزنـده ای را بـه جهـان تشـیع عرضـه داشـتند. اسامی برخی از آثارش را می توان در کتاب امل الآمل یافت و برخـی دیگـر را مـی تـوان در آثـار تـراجم متاخر از او پیدا کرد. وی در نشر حدیث نقش بسیار فراوانی داشـت و یکـی از بهتـرین آثـار او «وسـائل الشیعه» می باشد که از مهم ترین منابع و مراجع حدیث نزد محدثین و فقها اسـت. از میـان ۵۵ اثـر نـام برده از او به چند مورد مهم اشاره می کنیم:

۱. هدایة الأمة إلی أحکام الأئمة(ع)، منتخبی از کتاب وسائل الشیعة با حذف سند و مکررات است.

۲. الفوائد الطوسیة، شامل صد فایده در مباحث گوناگون.

۳. إثبات الهداة بالنصوص و المعجزات شامل بیش از بیست هزار حدیث و هفتاد هزار سند به نقل از ٤٣٩ کتاب از شیعه و سنی با ترتیبی زیبا و تهذیب و پرهیز از تکرار در باره معجزات پیامبر و ائمه معصومین(ع).

٤. العربیة العلویة و اللغة المرویة.

٥. دیوان شعر که شامل بیست هزار بیت شعر است.

۱-۳- افغانستان

افغانستان متشکل از دو واژه «افغان» و «ستان» می باشد، افغان: در لغت فارسی این لفظ بـه معنـای فریاد و زاری می باشد، در فرهنگ پشتون[فرهنگ پشـتون، عبـد اللـه، ۱۳۳۵، ج۱ص ۱۲٤]، افغـان بـه معنای پشتون میباشد که نام قبیله ای مشهور است، افغان همان اوغان است و وجـه اشـتقاق مقنـع بـرای آن نیافته اند. هم چنین بعضی بر این باور اند که ریشه ی پهلوی دارد و بعضی بـرای آن ریشـه عبـری مـی پندارند. ستان: جای فراوانی چیزی، استان اشاره به محل سکونت و زنـدگی دارد.افغانسـتان بـه کشـوری از کشورهای آسیای مرکزی و بیشتر سرزمین آن کوهستانی است اطلاق می گـردد. افغانسـتان از شـمال محدود است به ازبکستان و تاجیکستان و ترکمنستان و از شمال شرقی بچین محـدود اسـت و از مشـرق به پنجاب هندوستان و از جنوب به پاکستان و از مغرب به ایران. افغانستان کشوری کوهسـتانی وقسـمت عمده،سطح آن را برجستگیها پوشانیده است . فارسی دری و پشتو زبان‌های رسمی ایـن کشـور و اسـلام دین رسمی آن است.

بخش غربی افغانستان مانند هرات و در کنار آن ولایت فـراه در حیـات شـیخ حـر عـاملی از ایالـت های مهم سلسله صفویان بود. و در طول زندگی حـر عـاملی هـرات و نـواحی آن تحـت پادشـاهی شـاه عباس دوم و شاه سلیمان اول بوده است. مـی تـوان گفـت افغانسـتان در سـال ۱۳۳۷ هجـری قمـری بـه مرزبندی کنونی استقلال یافته است.

۲- مهاجرت علمی طلاب به مشهد

مهاجرت تحصیلی در جامعه مسلمین یک امر واجب کفائی و مهم تلقی می شود. طبق آیـات قـرآن و نصوص دینی این فرایند نقش بسیار موثری در تبلیغ و ترویج اسلام دارد. در عصـر صـفویان بـه منظـور تبیین اصول وقوانین جامع فقهی ، ومهار صوفیان تند رو، ورفع شبهات و پاسخ گویی بـه نیـاز جامعـه نـو

پای شیعی، از علمای شیعی جبل عامل لبنان دعوت به عمل آمد. از این روی طالبان علم از سراسر جهان اسلام بهرای استفاده از این علما به پای درس آنان می آمدند. شیخ حر عاملی نیز از جمله علمای برجسته آن زمان بود که طلاب علوم اسلامی از هرات و فراه و سبزوار و دیگر مناطق برای آموزش علم به سوی مشهد رضوی سرازیر شدند. در طول تاریخ مشهد یکی از شهر های مهم برای تحصیل علوم اسلامی بوده است. از طرفی سابقه مهاجرت به مشهد برای تحصیل علم را می توان قبل از آن و در زمان عباسیان جستجو کرد. در این میان هدف این مقاله بررسی شاگردان حر عاملی است که از افغانستان برای تحصیل علوم دینی به مشهد رضوی مهاجرت کرده اند.

۳- طلاب و علمای شیعه افغانستان

علمای شیعه افغانستان در سراسر ولایت ها و مناطق این سرزمین فعالیت های به سزایی کرده اند. البته عمده و مرکزیت آن را می توان در مناطق هزاره جات و شیعه نشین بیشتر دید. آنان از زمان صدر اسلام تا عصر حاضر برای تحصیل علم و ترویج آن سفر های فراوانی انجام داده اند و در مناطق خود تاثیرات بسزا و فراوانی داشته اند. البته ناگفته نماند که شیعیان افغانستان در طول تاریخ همیشه تحت ظلم امیران سنی مذهب و یا دیگر ظالمان قرار داشته اند. از جمله اعتراف برخی مورخین در این مورد که به طور نمونه به اعترافی که در مورد جنایات وحشیانه عبد الرحمن خان دارد اشاره می نماییم.

میر غلام محمد غبار می نویسد:

«مظالم امیر در هزاره جات سابقه ای در تاریخ کشور نداشت و فقط می توان مثال آن را در تاریخ هجوم چنگیز مطالعه کرد و بس.»[میرغلام محمد غبار، افغانستان در مسیر تاریخ، ص ۶۷۰]

یا موردی دیگر که این مورخ به قتل عام دو هزار و صد روحانی اشاره می کند.[همان، ص۶۶۹] اما باز در تمامی اعصار این صنف از جامعه برای ترویج دین شریف اسلام و مذهب حق تشیع تمام تلاش خود را کرده اند. مخصوصاً در عصر حر عاملی شاگردان او اهل افغانستان و از مناطق هرات و فراه بوده اند. تلاش های زیادی برای تبلیغ و ترویج روش فقهی محدثین کرده البته با پژوهش بیشتر به وضوح می توان تاثیرات مکتب فکری و تالیفات او را مشاهده کرده و نسخه های زیادی در غزنی و کابل وجود دارد. احتمال می رود استنساخ شاگردان شاگردان او باشد.

۴- زندگی شاگردان حر عاملی در افغانستان

همان طور که اشاره شد شاگردان حر عاملی اهل افغانستان از مناطق هرات و فـراه بـوده انـد. امکـان دارد از مناطق دیگر افغانستان نیز و دست نوشته های در دروس وی شرکت می کـرده انـد موجـود باشـند ولی متاسفانه ما به آنها تا کنون پی نبرده ایم. اما آثار و تالیفات و دست نوشته هـای شـاگردان حـر عـاملی را می توان در دیگر مناطق افغانسـتان یافـت. آنچـه در ایـن بخـش از مقالـه بـه آن مـی پـردازیم زنـدگی شاگردان حر عاملی از افغانستان و معرفی آثار آنها می باشد.

۴- ۱ - محدث محمد صالح هروی

یکی از شاگردان حر عاملی محدث عالم محمد صالح بن محمـد رضـا هـروی مـی باشـد. تـاریخ تولد او مشخص نیست. اما وی تا سال ۱۱۱۹ زنده بوده است. با توجه بـه لقـب «هـروی» ظـاهرا متولـد شهر هرات می باشد. ساکن مشهد مقدس بوده است و از محضر شیخ حر عاملی اسـتفاده بـرده اسـت. وی پس از تعلیم علوم اسلامی از محضر اساتید خویش بـه تـرویج مـذهب مقـدس اهـل بیـت (ع) بـه تربیت شاگردان فراوانی می پردازد. ابو الحسن شریف عاملی غروی و سـید نصـر اللـه حـائری از جملـه کسانی می باشند که از او اجازه روایت دارند.

وی محبت ائمه اطهار را فروان در دل داشت. و مقامـات ائمـه اطهـار (ع) و معـاجز آنـان را همیشـه بیان می نمود و رسیدن فهم انسان به مقامات اهل بیت (ع) را از محالات می پنداشت.

با مطالعه آثار او پی می بریم که وی از جمله علمای اخبـاری بـوده اسـت. بسـیار در احادیـث ائمـه تبحر داشت و هر مساله ای را بادلیل حدیثی آن بیان میداشت. در مورد علـم اصـول دیـدگاه ویـژه داشـته است. نیاز به فن اصول را در استنباط احکام شرعی، رد نموده و آن را سرشـار از قواعـد ظنـی و مـاخوذ از کتب اهل سنت می دانست و اکثر مطالب ایـن علـم را زائـد مـی پنداشـت و علـم حقیقـی را در قـرآن و حدیث می دانست.[۵] که به تفکر اخباری او می توان در وسیلة المعاد فی ذم الاجتهاد به وضوح پی برد.

از او آثار و تالیفاتی نیز به جا مانده است. از جمله آثار او «انـیس الزائـرین»، «انـیس الصـالحین» و هم چنین رساله «وسیلة المعاد فی ذم الاجتهاد» را می توان نام برد. تا کنـون هـیچ یـک از آثـار او چـاپ نوین نشده است و نسخ خطی این آثار در کتابخانه های ایران موجود می باشد. وی آثار خـود را بـا توجـه به جامعه مخاطب خود به زبان فارسی نگاشته است.

محسن امین از اجازه محمد صالح هروی برای آیت الله سید نصر الله بـن حسـین حـائری نـام مـی

[۵] وی این نظریه را مستند به حدیث زیر می نمود: کلّما لم یخرج من هذا البیت فهو باطل.(بصائر الـدرجات فـی فضـائل آل محمـد صـلی الله علیهم، ج۱، ص: ۵۱۱)

برد و می نویسد:

«إجازة المولی محمد صالح الهروی تلمیذ الشیخ المحدث محمد بن الحسن الحر العاملی للسید نصر الله بن الحسین الموسوی المدرس الحائری الشهید فی حدود سنة ١١٦٨ «أولها الحمد لله الذی عرفنا أصح المذاهب».» [تکملة امل الامل، ج ۲، ص ۱۵۵؛ شهداء الفضیله، ص۲۱۸. الأمینی, عبد الحسین. شهداء الفضیلة. بیروت: مؤسسة الوفاء. صفحات ۲۱۸-۱۹]

۴-۲- محمد جعفر فراهی سبزواری

شیخ محمد جعفر بن سلیمان فراهی سبزواری. تاریخ تولد او نیز مشخص نمی باشد ولی ظاهرا در سال ۱۱۲۸ هـ ق زنده بوده است. وی اهل فراه ولایتی در غرب افغانستان کنونی می باشد. از شاگردان شیخ حر عاملی بوده است. و بر آثار حر عاملی و احادیث اهل بیت (ع) بسیار مطالعه و تحقیق داشته است. از نوشته های او در مقدمه و پایان کتابش فهمیده می شود که او تحت تاثیر مکتب حدیثی حر عاملی بوده است. وی دارای تالیفاتی بوده است. تالیفات او بیشتر شرح و ترجمه آثار استادش می باشد. از آنجمله می توان به «کشف الهدایة» در ترجمه بدایه الهدایة، «مفتاح البدایة»، «فوائد شافیه»، تذکره المعاد اشاره کرد. همچنین «شرح الفیه» شهید اول به زبان فارسی به او نسبت داده شده است که به نظر می رسد صرفا تشابهی اسمی و تاریخی باشد.

۴-۳ - محمد رحیم بن محمد اخباری هروی

یکی دیگر از شاگردان حر عاملی شیخ محمد رحیم بن الحاج محمد هروی اخباری می باشد. همچنین تاریخ دقیقی از تولد او در دست نیست ولی آشکار است که وی در قرن دوازدهم می زیست. ظاهرا اهل هرات افغانستان بوده است و برای تحصیل به مشهد سفر کرده است و از محضر حر عاملی استفاده نموده است. او به اخباری بودن شهرت داشته است. و در ترویج اخباریت نیز کتاب نوشته است. که مهم ترین آثار شناخته شده او کتاب «انیس المستوحشین» و رساله «جواب الجواب» می باشد.

در مورد رساله اخیر آقا بزرگ تهرانی می نویسد:

«قد أجاب فیه عن جواب أستاذه الشیخ الحر عن الشیخ إبراهیم حسناء الذی مر بعنوان جواب الشیخ إبراهیم».[الذریعة إلی تصانیف الشیعة، ج۵، ص: ۱۷۹]

از رساله جواب الجواب بر می آید که در بعض مسائل علوم اسلامی وی صاحب نظر بوده

است و جوابیه و رسائلی را با علما رد و بدل می نموده است.

۴-۵- محمد حسن بن محمد صالح هروی

فقیه و محدث بزرگ که به محمد حسن بن محمد صالح هروی مشهور می باشد. او فرزند محمد صالح بن محمد رضا ذکر شده است. هر دو از شاگردان حر عاملی می باشند. او در جامعه خویش بسیار نفوذ داشته است و رساله «حسنیه» او به عنوان رساله عملیه برای مقلدان حر عاملی در میان جامعه آن روز مورد استفاده قرار می گرفته است. در فقه روش اخباری داشته است. در مورد محل تولد او اطلاعاتی وجود ندارد ولی ظاهرا اصالتا اهل هرات می باشد. وی تتبع بسیار زیادی بر کتاب وسائل الشیعه و دیگر آثار روایی نوشته شده توسط حر عاملی و دیگران داشته است.

می توان گفت او در علم حدیث تبحر داشته است، و علما و طلاب برای تصحیح احادیث و اجازه روایت و آموختن حدیث نزد او می آمدند. همچنین بیشتر طلاب برای مقابله حدیث نزد او می آمدند؛ نسخه ای از وسائل الشیعه در کتابخانه وزیری یزد نسخ محمدحسن بن ملا محراب قزوینی موجود می باشد که ناسخ در روزشنبه ۲ رجب ۱۱۰۸ این نسخه را به اتمام رسانیده است و بیان داشته است که آن را با شیخ محمدحسن بن حاجی محمد صالح هروی در روز دوشنبه عید غدیر ۱۱٤۷، جزء چهارم از جهاد تا وصایا را مقابله نموده است.[فهرست نسخه های خطی دانشگاه تهران، ج٤، ص ۳۷۹]

۴ -۶- ابراهیم بن جعفر عاملی فراهی

وی ظاهرا اهل فراه افغانستان می باشد. تاریخ دقیق تولد او در دسترس نیست ولی ظاهرا از مجازین روایت از سوی شیخ حر عاملی بوده است. صورت اجازه ای از سوی استادش حر عاملی برای او صادر گشته است که در کتابخانه آستان قدس رضوی بخش نسخ خطی نگهداری می شود.

۵- آثار و تالیفات شاگردان حر عاملی

تقریبا اکثر شاگردان حر عاملی در افغانستان صاحب آثار و تالیفاتی بوده اند. این تالیفات شامل تصنیف و ترجمه می باشد و در موضوعات حدیث و کلام و فقه و اصول فقه و اخلاق و ادعیه و فضائل اهل البیت (ع) می باشد. می توان گفت بیشتر منابع این تالیفات آثار روایی و گنجینه به جا مانده از تالیفات استاد آنان حر عاملی می باشد. این شاگردان در واقع مبلغ و مروج مکتب فکری حر عاملی بوده اند.

از آنجایی که حر عاملی از بزرگان محدثین بوده است، باید توجه داشت کـه اندیشـه هـای فکـری او در میان شاگردان اش اثر گذار بوده است. با بررسی های میدانی صورت گرفته مکتب حـدیث گرایـی در مناطقی از ولایت غزنی وجود داشته است. بسیاری از نسـخ خطـی و آثـار موجـود در ایـن منـاطق آثـار حدیثی مثل بحار الانوار، وسائل الشیعه، الوافی و بیشتر رسائل میـرزا محمـد اخبـاری و کتـب و رسـائل حر عاملی بوده است. بدون تردید ترویج مکتب نص گرا در غزنی به دسـت عـالم زاهـد و عـارف بـزرگ سید علی رضا غزنوی که از علمای قرن چهاردهم هجری بوده اسـت. البتـه پیشـینه نـص گرائـی در ایـن منطقه را می توان قبل از این عالم یافت. آنکه این مکتب از شاگردان حر عـاملی قبـل از سـید شـاه علـی رضا به این مناطق آمده است. برای نمونه به نسخه ای از بدایه الهدایه بر می خوریم که تـاریخ کتابـت آن به قبل از وجود سید شاه علی رضا غزنوی در این دیار می باشد. البته ایـن احتمـال زمـانی قـوی تـر مـی شود که پدر این عالم بزرگوار سید محمد کابلی که خود از برجسـتگان نجـف اشـرف و از کسـانی بـوده است که آیت الله مرعشی نجفی از او اجازه روایت دارد در نجف از هم عصران احفاد حـر عـاملی بـوده است می توان احتمال داد که رابطه او با احفاد حر عاملی از طرفی و از طرف دیگـر احفـاد میـرزا محمـد اخباری زمینه ساز انتقال این مکتب به آن مناطق شده باشد. و از طرفـی بـا توجـه بـه وجـود تالیفـات او مثل کتاب بدایة الهدایة در مناطقی از غزنی می توان پی برد شـاگردان حـر عـاملی تـاثیر فراوانـی در ایـن مناطق داشته اند. در ایـن بخـش بـه آثـار و تالیفـات شـاگردان حـر عـاملی مـی پـردازیم. *[م.موسـوی، مصاحبه شخصی،آبان، ۱۳۹۶ ش]*

۱. وسیلة المعاد فی ذم الاجتهاد: مولف آن شیخ محمد صالح بن محمد رضا هروی می باشد. نسخه ای خطی از این اثر در کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۱۲۵۶۹ موجود است. تاریخ استنساخ آن به سال ۱۱۲۴ هجری قمری بر می گردد. این کتاب در موضوع اصـــول فقه به زبان فارسی که توسط عماد فهرستی وقف گشته است.

آقا بزرگ تهرانی در مورد این کتاب نوشته است:

لملا محمد صالح الهروی تلمیذ المحدث الحر العاملی الأخباری فارسی أوله: «الحمد لله الذی خلق العقول للعباد بفضله» رتبه علی مقدمه و ۱۲ بابا و خاتمة فرغ منه ۱ رجب ۱۱۱۹ و النسخة من

موقوفة الحاج عماد الفهرسی الطهرانی فی الرضویة کتابتها ۱۱۲٤. [الذریعة إلی تصانیف الشیعة، ج ۲۵، ص: ۸٤]

۲. **انیس الزائرین:** این کتای نیز نوشته محمد صالح بن محمد رضا هروی می باشد. یک نسخه از آن در سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران به شماره بازیابی ۵-۴۰۸۰/۷ موجود است. کاتب آن محمدحسن‌بن کربلایی عبدالله قائنی در تاریخ ۱۲۶۵ق می باشد. [فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی، ج ۱۷، ص ٤۱۷]

آغاز این نسخه اینگونه است: بسمله، سپاس بی قیاس واجب الوجودی را سزاست و درود نامعدودی را رواست و شکرهای فایق خالقی را لایق است که از مجار جود... اما بعد چنین گوید اقل الاقلین و اذل الا ذلین و تراب اقدام المومنین...

انجام: دست ایراد از فضایل این عالیجنابان بریدن و پا از طی سیاحت منازل این بزرگواران در دامن عجز پیچیدن و زبان از بیان مدح این نامداران در دهان کشیدن در نظر صاحب ادب الیق و انسب و به حسن ادب اوجه و اقرب است.

این اثر به زبان فارسی است. در موضوع مدایح و مناقب چهارده معصوم و آداب زیارت نوشته شده است. وی به درخواست جمعی از برادران دینی و محبان صمیمی، از کتب معتبر و احادیث موثق رساله‌ای در بیان فضیلت زیارات حضرات معصومین (علیهم‌السلام) و مناقب و معجزات آن بزرگواران و کیفیت وصول به عتبات عالیات نگاشت و آن را در مقدمه و دوازده زیارت و خاتمه مرتب نمود.

۳. **انیس الصالحین:** نوشته محمد صالح بن محمد رضا هروی می باشد. این اثر در موضوع ادعیـــه به زبان فارسی نوشته شده است. تا کنون این اثر چاپ نوین نشده است و نسخه خطی با شماره ثبت ۱۲۹۶۵ در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود می باشد، که توسط شیخ عبدالله مجتهدپور وقف گشته است.

٤. **کشف الهدایة در ترجمه بدایه الهدایة:** یا با عنوان دیگر «کشف الدرایه فی ترجمه البدایه» از تالیفات شیخ محمد جعفر بن سلیمان فراهی سبزواری است. ترجمه و شرحی است به فارسی از

کتاب «بدایه الهدایه» حر عاملی است. «بدایه الهدایه» از آثار فقهی حر عاملی می باشد که در آن حلال و حرام و مکروهات و مستحبات را جمع آوری نموده است. فراهی کتاب خود را در ۱۰ شعبان سال ۱۱۲۷ق. به پایان برده و چنان که خود در مقدمه گوید *[ص ۲ نسخه خطی]* این کتاب را پس از شرح کبیرش بر «بدایه الهدایه»، موسوم به «مفتاح البدایه» ترتیب داده و بر آن شروح بسیاری نوشته شده است. *[*الذریعه ۸۸ ۶۹و ۲۱ ۳۲۰و ۳ ۶۰*]*

تا کنون پنج نسخه از این اثر در کتابخانه های ایران گزارش شده است. چندین نسخه از آن در کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می شود که در سال ۱۱۲۸ هـ.ق نوشته است. همچنین نسخه ای از آن در کتابخانه مجلس شوری اسلامی با شماره مدرک IR : ۱۰-۳۱۰۴۲ موجود می باشد که توسط محمد علی کریم‌زاده تبریزی اهدا گشته است، در کتابخانه گوهرشاد ۳/ ۱۲۸۲و ۱۳۹۵؛ و معصومیه قم *[*فهرست آستانه ۸۵۵*]*، نسخی از این کتاب موجود است.

سرآغاز این کتاب اینچنین است: بسمله، فتح مسائل معرفت خدادادی و دیباچه وسائل شریف صمدانی حمد خداوندی است...

و انجام آن اینچنین است: و به پیروی تفاسیری که مردم به سر خود کرده اند و به مسائلی اجتهادیه و قواعد اصولیه فریب نخوردتا نجات یابد...کتبه العبد ابن المرحوم حاجی محمد کربلائی حبوشانی علی حسن.

۵. **مفتاح البدایة:** شرح بزرگی بر بدایة الهدایة حر عاملی می باشد از تالیفات شیخ محمد جعفر بن سلیمان فراهی سبزواری است. مولف از آن در کتاب دیگر خود به نام «کشف البدایة» نام برده است. وی پس از توضیح در مورد ترجمه «کشف الهدایه» گوید:

و اما آنچه شیخ (ره)[مراد مصنف شیخ حر عاملی می باشد] در توضیح مسائل و سخنان طرفین در باقی کتاب های خود ذکر کرده باشد ما نیز در شرح کبیر که نامش «مفتاح البدایه» است به تمام نقل نموده ایم هیچ چیز از مسائل خلافی از آن شرح بیرون نرفته مگر پاره ای از افادات که مناسب آن مقام نمی دانست و همچنین هر جا که در مسائل به اعتقاد این فقیر خالی بوده در حواشی اشاره به آن نموده مگر چیزی که مناسب مقام نبوده. [کشف الهدایه، نسخه خطی، ص ۳]

٦. **انیس المستوحشین:** از آثار محمد رحیم بن محمد هروی می باشد که بلاغت زیبای عربی آن ستودنی است و در نوع خود بدیع می باشد. نام کامل آن «انیس المستوحشین و ارشاد الاخوان المومنین لیبلغوا الی عین الیقین» می باشد. اثری حدیثی و جامع می باشد. موضوعات و عناوین کتاب از این قرار است: الامر بالمعروف و النهی عن المنکر، حق الجار، حسن المعاشره، ابتلاء المومن بالفقر و فضله، اقسام الاخوان و صفاتهم، خصایص المومن، اوصاف المومن و الشیعه، قله عدد المومنین فی کل زمان و اوان وکثره اهل الباطل زمان الغیبه و فضل العباده، علامات الظهور المهدی من آل محمد (عج)، ابتلاء المومن بالبلایا، بشارات المومنین، صلابه المومن فی دینه، درجات الایمان المومنین، حقوق المومن علی اخیه، استحباب الصدقه لقضاء الدین و نفی الفقر، صله الارحام، حقوق المعاشره مع عامه الناس، مداره الناس، وجوب طلب العلم، العقل والجهل والعلم، مدح العلم، وجوب الکفر و الشرک، ثبوت الکفر و الارتداد، صفه العاقل والجاهل، اداب طلب العلم، فضل کتابه الحدیث و روایته، صفات العالم، وجوه الجمع بین الاحادیث المختلفه، عدم جواز الاختلاف فی الاحکام، عدم جواز استنباط الاحکام النظریه، وجوب کتمان العلم عند التقیه، وجوب التقیه عند خوف، وجوب الحب فی الله و البغض فی الله، وجوب البراءه من اهل البدع، تفسیر الایمان و الاسلام و الکفر و الشرک، حدود الایمان و الاسلام، ارکان ایمان، حقیقه الایمان و الیقین.

چند نسخه از این اثر در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود می باشد. این آثار توسط عضدالملک وقف گردیده است.

۷. **الحسنیه:** این اثر با نام های دیگر «الحسینیه» و «هدایه الاحکام و بدایه الانام» نیز معرفی گشته است. نوشته محمد حسن بن محمد صالح هروی می باشد. این کتاب در واقع ترجمه فارسی و شرح کتاب «من لایحضره الامام» فهرست کتاب وسائل الشیعه شیخ حر عاملی است، می باشد.

در واقع این کتاب ترجمه ای است از فهرست وسایل الشیعه در احادیث تالیف ابوجعفر محمد بن حسن بن علی بن محمد بن حسین حر عاملی مشغری معروف به شیخ حر عاملی. شیخ حر عاملی کتاب بسیار معروف بزرگی دارد به نام «تفصیل وسائل الشیعه» که در ۱۰۸۸ ق ان را به پایان رسانده و

به نام «وسایل الشیعه» معروف است و چاپ شده و سپس در شب جمعه ۲ ذی الحجه ۱۰۸۸ ق فهرست مفصلی شامل ابواب کتاب و احادیث هر باب ان ترتیب داده و آن را «من لایحضره الامام» نامیده و فهرست کتاب فقه آن شامل فتاوی فقهی کتاب است و این کتاب ترجمه آن است و متن تازی آن در آغاز وسایل الشیعه چاپ شده و سپس کتاب تفصیل وسایل الشیعه خود را مختصر کرده و اسناد و ایات مکرر ان را حذف کرده و «هدایة الامه الی احکام الائمه» نامیده و در ۱۰۹۱ ق به پایان رسانده است. مترجم محمد حسن بن حاج محمد صالح هروی خود در مقدمه گوید که مدتی از او خواسته اند که این کتاب را ترجمه کند و مجال نمی کرده و سرانجام به خواهش حاج محمد هادی فرزند حاج رضا قلی مشهدی این کار را به پایان رسانده است.

آقابزرگ تهرانی در مورد این اثر در الذریعه می نگارد: الحسنیه فی ترجمه فهرس الوسائل الموسوم ب من لا یحضره الإمام بالفارسیة، للمولی محمد حسن بن الحاج محمد صالح الهروی المجاور للمشهد الرضوی أوله [حمد و سپاس و شکر بی‌قیاس، معبودی را سزاست که جمیع مکلفین را از کتم عدم بوجود آورد] ذکر فیه أنه ترجمه بالتماس جمع من مقلدی المصنف الشیخ الحر رحمه الله و منهم الحاج محمد هادی بن الحاج رضا قلی المشهدی، و ذکر أنه لا ینقل من أقوال المؤلف الا ما سمعه أساتیذه عن المؤلف الحر، فیظهر أنه کان تلمیذ تلامیذ الشیخ الحر و یعبر عن نفسه غالبا بالمترجم، و له علی النسخة حواش کثیرة فیها توضیحات لما فی المتن و رمزها (جم) أی المترجم و سماه أولا هدایة الأحکام، و بدایة الأنام، قال و اسمه الفارسی الحسنیة رأیت نسخه منه فی مکتبة (الخوانساری) و أخری بکربلاء عند الشیخ حسین الکرمانی الجندقی.

نسخه ای از این اثر در کتابخانه مجلس و همچنین کتابخانه ملی جمهوری اسلامی با کد دستیابی ۲۸۹۸ /ف موجود می باشد.[فهرست کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران - جلد٦، ص٦٠٣تا٦٠٣]

نویسنده گوید: در مورد علت نوشتن این رساله می فرماید: چون کتاب وسائل الشیعه از کتب معروف دینی است و فهم آن برای آنانکه عربی نمیدانند بسیار مشکل و گاهی غیر ممکن است خواستم بجهت هدایت علاقه مندان بمباحث دینی و بی خبر از زبان عرب کتابی فراهم آورم تا آنها را در مشکلات مفید افتد پس بنا بر التماس برادران دینی واجابت اخوان روحانی شروع نمودم بترجمه

کتاب فهرست وسائل الشیعه که مشتمل بود بر آداب و احکام فرعیه که عوام را بلکه علمای اعلام را بکار آید چون بنای این رساله را و ترجمه این کتاب را بر اختصار گذاشتم که سبب رغبت خاص و عام.... باشد لهذا مناسب در این مقام این بود که دیباچه کتاب مذکور را ذکر نکنم چرا که مشتمل بود بر کلمات مشکله و منظم بود بر مطالب مطوله لذا شروع میکنم از مقدمه این کتاب و ذکر میکنم فارسی و ترجمه هر باب را و احکامی که خود بعد از ذکر هر باب از احادیث فهمیده و اشاره بان کرده ترک می کنم جهت اختصار و در مسائلی که اختلاف ظاهری باشد میان علماء در تحت هر باب قول مصنف را بتنهائی نقل می کنم و حذف میکنم اقوال دیگرانرا حاصل کارم این کتاب شد».

نتیجه

با بررسی زندگی و احوالات شاگردان حر عاملی به این نتیجه می رسیم که نقش شیخ حر عاملی در گسترش مکتب حدیثی در افغانستان قابل انکار نیست . از طرفی به برجسته بودن تاثیرات او بر شاگردانش نیز پی می بریم. جامعه علمای افغانستان خصوصا شهر هرات و فراه از خدمات علمی حر عاملی در زمان صفویان استفاده به سزایی برده است. وجود مکتب فکری حر عاملی در بعض مناطق شیعه نشین افغانستان و همچنین وجود آثار او که تا کنون نسخه های خطی آن فراوان در آن جا موجود است دلیل اثر گذاری حر عاملی در گسترش اندیشه حدیث گرائی در افغانستان است. توجه به احادیث اهل بیت (ع) مرهون خدمات شاگردان اهل افغانستان حر عاملی در قرون اخیر بوده است. با توجه به این پژوهش می توان گفت بررسی زندگی علما و بررسی تالیفات آنان پژوهشگر را نسبت به بعضی گرایشات فکری و اعتقادی آگاه تر می سازد. در این مورد وجود بعضی گرایشات علمی به حدیث در بین علمای شیعه افغانستان را می توان در شاگردان حر عاملی و کتب او یافت. امید بر اینکه این مقاله مقدمه ای برای تحقیق بیشتر در این زمینه باشد.

کتابنامه

انوار، عبد الله، **فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران**، سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۹٤.

تبریزی، محمد حسین، **برهان قاطع**، چاپ حیدرآباد.

سبزواری فراهی، محمد جعفر، **کشف الهدایه**، نسخه خطی، کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره عمومی: ۲۸۱۰.

صدر، حسن، **تکملة امل الامل**، کتابخانه عمومی آیه الله مرعشی نجفی، قم، ۱۳٦٥.

صدرایی خویی، علی، زائر، **فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان مقدس حضرت معصومه** (ع)، قم، ۱۳۹۱.

طهرانی، آقا بزرگ، **الذریعة إلی تصانیف الشیعة**، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳٦٤.

عبد الحسین، **شهداء الفضیلة، الأمینی**، مؤسسة الوفاء، بیروت.

عبد الله، فرهنگ پشتون، ۱۳۳٥.

کرم رضائی، پریسا، **فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران**، دانشگاه تهران، ۱۳۹٥.

محمد بن حسن، **امل الآمل**، حر عاملی، موسسه تحقیقات و نشر معارف اهل البیت (ع).

محمد حسن بن محمد صالح، **الحسنیه، هروی**، نسخه خطی، کتابخانه مجلس شورای، شماره: ۲۰٤٥.

محمد علی، **فرهنگ نظام**، داعی الاسلام، چاپ حیدرآباد دکن.

میرغلام محمد، **افغانستان در مسیر تاریخ**، غبار، دار التفسیر، ۱۳۹۰.

هروی، محمد رحیم بن محمد، **انیس المستوحشین**، نسخه خطی، کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره عمومی: ۱۲۹٦٥.